

Measuring the Satisfaction of Residents of Informal Settlements with Social Development Indicators, Case Study: Hamedan City

Mohammad Reza Haghi^I, Ehsan Heidarzadeh^{II}

<https://dx.doi.org/10.22084/csr.2024.23677.1929>

Received: 2023/02/09; Revised: 2023/06/04; Accepted: 2023/06/22

Type of Article: Research

Pp: 37-60

Abstract

After several decades of planning to improve the quality of life of citizens, a significant share of city residents is still unable to meet their needs. Meanwhile, informal settlements can be considered as a clear example of environments with a low level of social development, whose residents face many problems and limitations. Therefore, in this research, the indicators of social development have been questioned through a questionnaire from the residents of five informal settlements in Hamedan city. The investigated variables are categorized into five factors “social interactions”, “economic power”, “local services”, “service distribution” and “citizenship right” with the help of factor analysis model. Also, the evaluation of factor scores in the investigated neighborhoods shows that the arrangement of the neighborhoods was based on the level of satisfaction of the residents with social development, including Manochehri, Mazdaghine, Khezr, Hesar, and Dizaj. In the following, with the help of the linear multivariate regression analysis model, the weight of the five factors in realizing satisfaction with social development has been calculated, and the economic power factor with a weight of 0.429 shows the greatest impact. The research results show that the first priority of social development is related to the “service distribution” factor in all neighborhoods. Next, the priority of social development for Hesar and Dizaj neighborhoods is related to the “economic ability” factor, for Khezr and Mazdaghine neighborhoods, it is related to the “citizenship right” factor, and for Manochehri neighborhood, it is related to the “local services” factor. Therefore, the main strategy that can be placed on the agenda of urban managers will be to create balance and justice in the distribution of services and infrastructures in Hamedan city.

Keywords: Informal Settlement, Social Development, Quality of Life, Residents’ Satisfaction, Hamedan.

I. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Engineering, Razi University, Kermanshah, Iran (Corresponding Author). **Email:** mr.haghi@razi.ac.ir

II. Assistant Professor, department of urbanism, Faculty of Art & Architecture, Persian Gulf University, Bushehr, Iran.

Citations: Haghi, M. R. & Heidarzadeh, E., (2024). “Measuring the Satisfaction of Residents of Informal Settlements with Social Development Indicators, Case Study: Hamedan City”. *Two Quarterly Journal of Contemporary Sociological Research*, 13(24): 37-60. <https://dx.doi.org/10.22084/csr.2024.23677.1929>

Homepage of this Article: https://csr.basu.ac.ir/article_5574.html?lang=en

1. Introduction

The concept of development has evolved over the past two centuries through six major stages: economic growth in the 1950s and 1960s, poverty reduction in the 1970s, sustainable development in the 1980s, human development in the 1990s, and Millennium development goals at the beginning of the 21st century and sustainable development goals in 2015 (Adam Mohamed et al., 2019). Despite the considerable scientific and political attention to the broad concepts of sustainable development, it is felt that the “social” dimension has been neglected and it does not seem to be as important as the economic or environmental aspects of sustainable development. In social development studies only a few concepts have been considered such as social justice, social welfare, human services, social infrastructure, and social capital (Cuthill, 2010: 362-363; Luqman et al., 2017). Meanwhile, one of the important issues of urban resilience is addressing its social dimension (Moussovian et al., 2018).

In the present research, the evaluation of citizens’ satisfaction has been considered with the indicators of social development in informal settlements. Informal settlements have failed to develop due to special economic, social and physical conditions. These settlements, which have been formed in the lower areas of big cities due to the migration or displacement of the low-income population, are facing many challenges. These are also facing other areas of the city with crises and social damage. Therefore, in this research, by selecting five informal settlements in Hamedan city, an effort has been made to identify the strategies for improving the social development of these settlements, and to determine priority measures. Therefore, in this research, by selecting five informal settlements in the city of Hamedan, it has been tried to determine the ways to improve their social development.

2. Materials and Methods

The current research is done with descriptive-analytical method based on documentary studies and field observation. The theoretical foundations of the research were obtained through library studies and the indicators of the subject were extracted in a documented table. In the next step, indices were questioned in the case studies and were analyzed using the factor analysis method and multivariate regression.

In this research, the statistical population includes all residents of neighborhoods who have a history of neighborhood for at least five years. The sample size (number of questionnaires) is considered to be 150 (about 6 times the number of indicators) in order to be valid for SPSS software analysis. Therefore, for each neighborhood, 30 samples were selected by a simple random method. Next, the data was entered into SPSS software and the main factors affecting social development were extracted with the help of

exploratory factor analysis model. In the next step, the score of the samples in each factor is calculated, which indicates the action priorities for them. At the end, in order to calculate the weight of different factors and the final score of each neighborhood, linear multivariate regression analysis has been used.

3. Discussion

After extracting the information from the questionnaires and entering them into the SPSS software, the initial information matrix was formed. The output of the data validation tests shows the suitability of the data for analysis (Alpha Cronbach = 0.840, Kaiser meyer olkin = 0.761, chi-square = 1207, Sig. = 0.000).

After the control and appropriateness of the statistical tests, the preliminary matrix is calculated. This matrix clearly specifies that the process of factor analysis in reducing and summarizing social development indicators and measures has led to several final factors. In the following, the factor matrix was rotated so that each of the relevant indicators get the most relationship with the 5 factors and facilitate the conditions for naming and identifying the factors.

The first factor consists of: Participation and voluntary activities, participation of women, social communication, cleanliness and health of the environment, and leisure time. This factor is named "Social interactions".

The second factor includes: income and expenses, employment and job opportunities, knowledge and skills, security, desirable housing, proper nutrition, and the status of women. This factor is named "Economic power".

The third factor includes: public transportation, educational facilities, medical-health services, and environmental safety. This factor is named "Local services".

The fourth factor consists of: sense of belonging, political participation, and right to choose. This factor could be named "Right of citizenship".

The fifth factor includes: access to municipal services, social justice, and class gap. This factor is named "Service distribution".

Finally, in order to determine the relationship between the factors and the level of social development of the neighborhoods, by using linear multivariate regression analysis, the beta coefficient for the factors is determined. Accordingly, the highest beta coefficient is related to the second (0.429), first (0.403), third (0.327), fifth (0.219) and fourth (0.133) factors, respectively. Finally, the final score of the social development in each neighborhood is determined by multiplying the "score of each neighborhood for each factor" by the "beta coefficient of the factor".

The final score of Hesar, Khezr, Dizaj, Mazdaghine, and Manochehri is calculated 1.87, 2.12, 1.57, 2.21, and 2.51, respectively. As can be seen, Manochehri neighborhood has a significant advantage over the other four neighborhoods.

4. Conclusion

Despite the passing of several decades of planning history in Iran, which has been carried out with the aim of improving the quality of life and the level of social development of the people, there are still deficiencies in this area, especially for the weaker sections of the society. Meanwhile, informal settlements can be considered as a clear example of environments with a low level of social development, whose residents face many problems and limitations. Therefore, in order to realize social development in these areas, it is necessary to determine the priorities for improving the conditions in them in the first step. Therefore, in the current research, this issue has been investigated by studying five informal settlements in Hamedan city.

The most important results of this research can be summarized in the following cases:

- The “service distribution” factor is the main priority for promoting social development in informal settlements in Hamedan. In this factor, there are three key variables: “social justice”, “social class difference” and “access to urban services”, which are among the primary priorities according to the analysis of the opinions of the residents of these neighborhoods.

- The “social interactions” factor in informal settlements has a better status than other factors of social development. In fact, although “participation and voluntary activities”, “social relations”, “women’s participation”, “leisure time” and “cleanliness and health of the environment” are far from the ideal conditions, but they are not prioritized.

Acknowledgments

We are grateful to the referees and the internal manager of the Journal of Contemporary Sociological Research.

Observation Contribution

The participation of both Authors in writing the article was equal (50%).

Conflict of Interest

According to this agreement, the responsible author of the article declares on behalf of the other Authors that in relation to the publication of the submitted article, they are fully free from the challenges of publishing ethics such as plagiarism, misconduct, falsification of data or sending and Double publication has been avoided. In addition, there are no commercial interests for the publication of this work, and the Authors have not received any money from the institution or a third party for presenting their work.

سنجش رضایتمندی ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی از شاخص‌های توسعه اجتماعی، نمونه مطالعه: شهر همدان

محمد رضا حقی^I، احسان حیدرزاده^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/csr.2024.23677.1929>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۲۰، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۳/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۰۱

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۶۰-۳۷

چکیده

با گذشت چندین دهه از برنامه‌ریزی برای بهبود کیفیت زندگی شهروندان، هم‌چنان سهم قابل توجهی از ساکنین شهرها در تأمین نیازمندی‌های خود ناتوان هستند. در این میان سکونتگاه‌های غیررسمی را می‌توان نمونه بارزی از محیط‌های با سطح پایین توسعه اجتماعی قلمداد کرد که ساکنان آن‌ها با مشکلات و محدودیت‌های عدیده‌ای مواجه هستند؛ از همین‌رو در این پژوهش، شاخص‌های توسعه اجتماعی از طریق پرسشنامه از ساکنین پنج سکونتگاه غیررسمی در شهر همدان مورد پرسش قرار گرفته است. متغیرهای مورد بررسی به کمک مدل تحلیل عاملی در پنج عامل: «تعاملات اجتماعی»، «توان اقتصادی»، «خدمات محلی»، «توزیع خدمات» و «حق شهروندی» دسته‌بندی شده‌اند؛ هم‌چنین ارزیابی امتیازات عاملی در محلات مورد بررسی نشان می‌دهد ترتیب محلات بر مبنای سطح رضایتمندی ساکنین از توسعه اجتماعی شامل: «منوچهری»، «مزدقینه»، «خضر»، «حصار» و «دیزج» بوده است. در ادامه به کمک مدل تحلیل رگرسیون چندمتغیره خطی وزن عوامل پنج‌گانه در تحقق رضایت از توسعه اجتماعی محاسبه شده است که عامل توان اقتصادی با وزن ۰/۴۲۹ بیشترین تأثیر را نشان می‌دهد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد اولویت نخست افزایش رضایت ساکنین از توسعه اجتماعی در تمامی محلات مربوط به عامل «توزیع خدمات» است.

کلیدواژگان: اسکان غیررسمی، توسعه اجتماعی، کیفیت زندگی، رضایتمندی ساکنین، همدان.

I. استادیار گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول).

Email: mr.haghi@razi.ac.ir

II. استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران.

ارجاع به مقاله: حقی، محمد رضا؛ و حیدرزاده، احسان، (۱۴۰۳). «سنجش رضایتمندی ساکنین سکونتگاه‌های غیررسمی از شاخص‌های توسعه اجتماعی، نمونه مطالعه: شهر همدان». پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۱۳(۲۴): ۳۷-۶۰. <https://dx.doi.org/10.22084/csr.2024.23677.1929>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: https://csr.basu.ac.ir/article_5574.html?lang=fa

۱. مقدمه

مفهوم «توسعه» طی دو قرن گذشته، طی شش مرحله عمده تکامل یافته است؛ رشد اقتصادی در دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰، کاهش فقر در دهه ۱۹۷۰، توسعه پایدار در دهه ۱۹۸۰، توسعه انسانی در دهه ۱۹۹۰، اهداف توسعه هزاره در آغاز قرن ۲۱ م. و اهداف توسعه پایدار در ۲۰۱۵ م. (آدم محمد و همکاران، ۲۰۱۹: ۳۲۰). با وجود توجه علمی و سیاسی قابل توجه به مفاهیم گسترده توسعه پایدار، احساس می‌شود که بُعد «اجتماعی» نادیده گرفته شده است و به نظر نمی‌رسد که به اندازه جنبه‌های اقتصادی یا محیطی توسعه پایدار، مهم و یا برابر باشد. در راستای توجه به تحقیق در زمینه بُعد اجتماعی توسعه، تنها مفاهیم اندکی چون: عدالت اجتماعی، رفاه اجتماعی، خدمات انسانی، زیرساخت‌های اجتماعی، توسعه انسانی مقیاس، ظرفیت‌سازی اجتماع محلی و سرمایه اجتماعی مورد نظر قرار گرفته‌اند (کوتیل، ۲۰۱۰: ۳۶۲-۳۶۳؛ لقمان و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۴-۷۵). این درحالی است که یکی از مسائل مهم تاب‌آوری شهری، پرداختن به بُعد اجتماعی آن است (موسویان و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۸).

اگرچه ارزیابی سطح توسعه اجتماعی به سبب تأثیرپذیری از سیاست‌های حکومت‌ها، غالباً در سطوح ملی مطرح می‌شوند، اما بسیاری از شاخص‌های آن در سطوح مختلف یک کشور نیز متفاوت هستند؛ بنابراین مفهوم توسعه اجتماعی، فارغ از برخی شاخص‌های کلان ملی، در مقیاس‌های خرد نیز قابل بررسی هستند. با چنین نگاهی می‌توان انتظار داشت توسعه اجتماعی با یک رویکرد تکاملی و از پایین به بالا، به پیشرفت و ارتقای جایگاه کشور بیانجامد.

در مورد این که توسعه اجتماعی چیست، بین محققان اتفاق نظر وجود ندارد. در بیشتر ادبیات پژوهش‌ها ویژگی‌های مشترک توسعه اجتماعی عبارتند از: توسعه اجتماعی فراگیر، توسعه کلی جامعه، رفاه مردم، تحول اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی مردم. علاوه بر پنج جنبه رایج ذکر شده در مورد توسعه اجتماعی، ویژگی‌های دیگری که به همان اندازه مهم است، عبارتند از: توزیع عادلانه منابع، حذف نابرابری‌ها، ظرفیت افراد برای کار مداوم برای رفاه اجتماعی و تغییرات فرآیندی ساختاری (آدم محمد و همکاران، ۲۰۲۰: ۱۶)؛ در واقع امروزه تلاش‌ها به سمت تبدیل شهروندان به عوامل فعالی که قادر به شکل‌دهی و درک توسعه اجتماعی، از طریق ساخت ظرفیتشان برای آن، همکاری با آن و بهره‌مندی از آن هستند، پیش می‌رود (کارنیرو، ۲۰۱۰: ۱۷۰-۱۷۱).

در پژوهش حاضر، ارزیابی رضایت شهروندان از شاخص‌های توسعه اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی مورد توجه قرار گرفته است. سکونتگاه‌های غیررسمی به سبب شرایط خاص اقتصادی، اجتماعی و کالبدی، از توسعه بازمانده‌اند. این

سکونتگاه‌ها که به دنبال مهاجرت یا جابه‌جایی جمعیت کم‌درآمد، در نواحی فرودست شهرهای بزرگ شکل گرفته‌اند، با چالش‌های متعددی مواجه هستند و سایر نواحی شهر را نیز با بحران‌ها و آسیب‌های اجتماعی مواجه می‌سازند؛ از همین رو، در این پژوهش با انتخاب پنج سکونتگاه غیررسمی در شهر همدان، تلاش شده است تا ضمن شناسایی راهکارهای ارتقاء توسعه اجتماعی این سکونتگاه‌ها، اقدامات دارای اولویت مشخص شوند.

همه محلات پنج‌گانه از طرف اهالی مطرح شد عقب‌ماندگی شدید شرایط اجتماعی زنان می‌باشد. زنان این محلات جایگاه اجتماعی ندارند. بی‌سوادی و نداشتن شغلی به جز خانه‌داری و فقدان مهارت در مشاغل دیگر، سبب شده که زنان منزلت بالایی نداشته باشند. موضوع بسیار قابل توجه دیگر در این محلات موضوع کودکان است. در این نقاط عدم بهداشت کافی، کمبود تغذیه، نارسائی‌های جسمی، عقب‌ماندگی‌ها، خطرات ناهنجاری‌های اجتماعی و زورگویی کودکان را همواره تهدید می‌کند. مبان‌ی تربیتی کودکان بسیار ضعیف است و جامعه عقب‌مانده محلات حقوق خاصی را برای آنان قائل نیست؛ از جمله مشکلات اساسی این محلات سازمان‌نیافتگی اجتماعی و عدم آمادگی برای رویارویی با شرایط پیشرفته زندگی است. از آغاز تشکیل این بافت‌ها رابطه‌ای با تشکیلات رسمی اداری و عمومی نداشته‌اند و دستگاه‌های موظف و رسمی نیز علاقه چندانی برای حضور در این محلات نداشته‌اند؛ زیرا آنان را توسعه‌ای ناخلف و غیرقانونی می‌انگاشته‌اند (مهندسین مشاور تدبیر شهر، ۱۳۸۷: ۳۳۲-۳۲۸).

۲. اهمیت و ضرورت

مشکلی که قرن‌ها بشریت را دنبال کرده و اغلب باعث فجایع بزرگ انسانی شده است، فقدان توسعه انسانی است. اختلافات گوناگون مدنی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، بر روند توسعه اثرگذار بوده‌اند. استراتژی‌های به‌کار رفته و اقدامات انجام‌شده توسط تصمیم‌گیرندگان بین‌المللی، تاکنون نتوانسته‌اند نتیجه مطلوبی را به دست آورند. از جمله آخرین تلاش‌ها در سطح بین‌المللی، اهداف توسعه هزاره برای تمام کشورهای عضو سازمان ملل متحد بود که بنا بود در سال ۲۰۱۵ م. برآورده شود. این اهداف عبارت بودند از: ۱- از بین بردن فقر شدید، ۲- دستیابی به آموزش اولیه برای تمام جهان، ۳- ارتقای برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان، ۴- کاهش مرگ و میر کودکان، ۵- بهبود سلامتی مادران، ۶- مبارزه با ایدز، مالاریا و سایر بیماری‌ها، ۷- اطمینان از پایداری محیط زیست، ۸- گسترش مشارکت جهانی برای توسعه (گریمی و سرگی، ۲۰۱۵: ۴۰۰-۴۰۱).

براساس آن چه بیان شد، یکی از مهم‌ترین مقولات در ارتقاء توسعه اجتماعی، توجه به شرایط جامعه هدف است؛ بنابراین استفاده از تجربیات و ذخایر علمی و پژوهشی در سطح جهانی و تلاش برای زمینه‌مند کردن و پربار ساختن مفاهیم و نظریه‌ها براساس شرایط و داشته‌های درونی، ازجمله اقتضائات عملیاتی‌سازی مفاهیم و دستیابی به الگوی مطلوب توسعه اجتماعی خواهد بود. در این میان، سکونتگاه‌های غیررسمی ازجمله مناطقی هستند که شدیداً نیازمند ارتقاء شرایط اجتماعی‌اند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که فقر در تشکیل این سکونتگاه‌ها عاملی محوری است و برخی عوامل محلی، ملی و جهانی آن را تشدید می‌کند. اسکان غیررسمی در ابعاد محلی تا حد زیادی ناشی از ناکارآمدی نظام برنامه‌ریزی و فراگیر نبودن قوانین و مقررات شهری و برون‌افتادن یک گروه اجتماعی از دایره مسکن رسمی است (ایراندوست، ۱۳۸۸: ۹). روند کلی در رویکردهای ملی مقابله با سکونتگاه‌های غیررسمی، شامل سیاست‌های بازدارنده، مانند اخراج اجباری و جابه‌جایی اجباری بوده که به سیاست‌های مثبت‌تری مانند خودیاری و ارتقا در همان محل، سیاست‌های توانمندساز و حق محور تغییر کرده است. در موقعیت‌هایی که سیاست‌های ارتقای مناسب استفاده شده، زاغه‌ها از لحاظ اجتماعی به شکل فزاینده‌ای منسجم شدند و فرصت‌هایی برای امنیت حق تصدی، توسعه اقتصاد محلی و بهبود درآمد درمیان افراد فقیر در شهرها ایجاد شده است (برنامه اسکان بشر سازمان ملل متحد، ۱۴۰۰: ۲۲).

رویکرد بهسازی به معنای بهبود بخشیدن به شرایط زاغه‌ها و مناطق حاشیه‌نشین در زمینه‌های مختلفی نظیر زیرساخت‌های اساسی، دسترسی به منابع آب بهداشتی، سیستم دفع فاضلاب، سیستم زهکشی برق و غیره می‌باشد. چنین روشی علاوه بر این که مزاحمت کمتری برای حاشیه‌نشینان ایجاد می‌کند، از طریق حفظ واحدهای مسکونی، می‌تواند نقش مهمی در تأمین مسکن شهرهای بزرگ نیز ایفا کند (هادیزاده و بزاز، ۱۳۸۴). در روند آتی توسعه اجتماعی سکونتگاه‌های غیررسمی، سه سناریو قابل پیش‌بینی است: ۱- تداوم وضعیت موجود (احتمال ضعیف)، ۲- بدتر شدن وضعیت موجود (محتمل)، ۳- بهبود وضعیت موجود و رسیدن به وضعیت مطلوب (محتمل، ولی مشروط). قدرمسلم، رسالت مدیریت شهری برای ارتقای کیفیت زندگی شهروندان تنها در گرو دستیابی به سناریو سوم منعکس می‌شود. شروط اصلی دستیابی به این سناریو را می‌توان در شناخت مسائل و مشکلات موجود، ترسیم دورنمای مطلوب، ارزیابی دقیق مقدرات و محدودیت‌ها و درنهایت برنامه‌ریزی عملی برای توسعه اجتماعی مطرح نمود. در پژوهش حاضر نیز تلاش شده است تا با ارزیابی رضایت شهروندان از شاخص‌های

توسعه اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی شهر همدان، مهم‌ترین اولویت‌های توسعه اجتماعی در این مناطق مشخص شوند.

از نظر اجتماعی، ساکنان محلات غیررسمی همدان را مهاجرین از سایر استان‌ها هم‌چون: اقوامی از تُرک‌ها، گُردها و ساکنان اولیه محلات تشکیل شده است. مشکل اجتماعی خاص محلات فقیرنشین بیکاری گروه‌های مختلف، به‌ویژه جوانان می‌باشد. پدیده بیکاری عامل ایجاد بسیاری ناهنجاری‌های اجتماعی دیگر و توسعه اقتصاد سیاه و انتشار مواد مخدر است. رفع بیکاری جوانان صرفاً یک امر اقتصادی نیست و به نظر اهالی ابعاد اجتماعی آن مهم‌تر است. فقدان فعالیت‌های فرهنگی، ورزشی و اجتماعی و تفریحی و نبود نهادهایی که جوانان را برای کار و حرفه سازمان دهد به نظر اهالی مهم‌تر از پرداختن به اشتغال است. مسأله اجتماعی جدی این محلات که در همه محلات پنج‌گانه از طرف اهالی مطرح شد، عقب‌ماندگی شدید شرایط اجتماعی زنان می‌باشد. زنان این محلات جایگاه اجتماعی ندارند. بی‌سواد و نداشتن شغلی به جز خانه‌داری و فقدان مهارت در مشاغل دیگر سبب شده که زنان منزلت بالایی نداشته باشند. موضوع بسیار قابل توجه دیگر در این محلات موضوع کودکان است. در این نقاط، عدم بهداشت کافی، کمبود تغذیه، نارسائی‌های جسمی، عقب‌ماندگی‌ها، خطرات ناهنجاری‌های اجتماعی و زورگویی کودکان را همواره تهدید می‌کند. مبانی تربیتی کودکان بسیار ضعیف است و جامعه عقب‌مانده محلات حقوق خاصی را برای آنان قائل نیست؛ از جمله مشکلات اساسی این محلات، سازمان نیافتگی اجتماعی و عدم آمادگی برای رویارویی با شرایط پیشرفته زندگی است. از آغاز تشکیل این بافت‌ها رابطه‌ای با تشکیلات رسمی اداری و عمومی نداشته‌اند و دستگاه‌های موظف و رسمی نیز علاقه چندانی برای حضور در این محلات نداشته‌اند. زیرا آنان را توسعه‌ای ناخلف و غیرقانونی می‌انگاشته‌اند (مهندسین مشاور تدبیر شهر، ۱۳۸۷: ۳۳۲-۳۲۸).

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات اسنادی و نیز مشاهده میدانی انجام شده است. مبانی نظری پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه‌ای به دست آمده و شاخص‌های سنجش موضوع در جدولی به صورت مستند استخراج شده است. در مرحله بعد شاخص‌های استخراجی در نمونه‌های مورد مطالعه برداشت شده و با استفاده از روش تحلیل عاملی، اهمیت عوامل اصلی مؤثر در رضایت شهروندان از توسعه اجتماعی مشخص گردیده است. با توجه به این‌که دیدگاه‌های ساکنین درباره توسعه اجتماعی، در زمره مهم‌ترین عوامل ارزیابی توسعه و کیفیت زندگی در این‌گونه

سکونتگاه‌ها است؛ بنابراین در این پژوهش، ابتدا بر مبنای شاخص‌های استخراجی، اقدام به طراحی پرسشنامه‌ای بر مبنای طیف پنج‌گانه لیکرت شده است که از ساکنین مورد پرسش قرار گرفته است.

با توجه به این‌که افرادی که سابقه سکونت طولانی‌تری در محلات دارند درک کامل‌تری نسبت به محیط داشته و خصوصیات اجتماعی و اقتصادی هماهنگ‌تری نیز با بافت اجتماعی محله دارند؛ لذا در این پژوهش جامعه آماری مشتمل بر کلیه ساکنین محلات است که سابقه حداقل پنج‌سال سکونت در آن محله را داشته‌اند. حجم نمونه (تعداد پرسشنامه‌ها) در راستای معتبر بودن برای تحلیل نرم‌افزار SPSS براساس آزمون نمونه‌گیری نیمین، تعداد ۱۵۰ عدد (حدوداً ۶ برابر تعداد شاخص‌ها) در نظر گرفته شده است؛ لذا برای هر محله ۳۰ نمونه به روش تصادفی ساده انتخاب شده و از آن‌ها در تکمیل پرسشنامه‌ها کمک گرفته شده است. در ادامه داده‌ها در نرم‌افزار SPSS وارد شده و به کمک مدل تحلیل عاملی اکتشافی اقدام به استخراج عوامل اصلی تأثیرگذار بر توسعه اجتماعی شده است. در مرحله بعد، امتیاز نمونه‌ها در هر عامل محاسبه شده که بیانگر اولویت‌های اقدام برای آن‌ها می‌باشد. در پایان نیز به منظور محاسبه وزن عوامل مختلف و امتیاز نهایی هر محله، از تحلیل رگرسیون چندمتغیره خطی بهره گرفته شده است.

۴. پیشینه پژوهش

از جمله مطالعات صورت گرفته درباره موضوع توسعه اجتماعی می‌توان به موارد پیش‌رو اشاره کرد؛ «نانسی» (۲۰۰۰) توسعه اجتماعی را با حقوق انسانی، حق توسعه و حق برخورداری از خدمات با کیفیت بالا در ارتباط می‌داند و مسئولیت‌پذیری را لازمه توسعه اجتماعی معرفی می‌کند (نانسی، ۲۰۰۰: ۷). «استیس» (۲۰۰۱) بر این باور است که توسعه اجتماعی در جست‌وجوی رفاه مادی و اجتماعی مردم در همه سطوح جامعه است. او برآوردن نیازهای اساسی را همراه افزایش سطح آزادی برای توسعه اجتماعی ضروری می‌داند (استیس، ۲۰۰۱: ۱۴). «آندره جکسون» (۲۰۰۲)، هشت شاخص برای بررسی توسعه اجتماعی در سه کشور کانادا، آمریکا و سوئد معرفی می‌کند که عبارتند از: درآمد و فقر، اشتغال، امنیت شغلی، حمایت‌های اجتماعی، بهداشت و سلامتی، آموزش و پرورش، جرم و جنایت و مشارکت مدنی (به نقل از: کوثری، ۱۳۸۷: ۱۴۰-۱۴۱).

«چوآ» و همکاران (۲۰۱۰) در مقاله‌ای با عنوان «توسعه اجتماعی در هنگ‌کنگ: موضوعات توسعه‌ای شناسایی شده به وسیله شاخص توسعه اجتماعی»، بیان می‌دارند

که اقتصاد هنگ‌کنگ که از عواقب بحران مالی آسیا و بیماری سارس در سال ۲۰۰۳ م. جان سالم به در برد، دوباره پویایی خود را پیدا کرده و رشد اقتصادی آن نیز در چند سال اخیر بسیار چشمگیر بوده است. با این وجود، به نظر نمی‌رسد رشد اقتصادی در هنگ‌کنگ به نفع عموم مردم شهر باشد؛ زیرا می‌بینیم که ویژگی‌های اجتماعی مانند انسجام، امنیت، برابری و توانمندسازی به مرور رو به فرسودگی رفته‌اند. این مقاله نشان‌دهنده سودمندی تحقیقات شاخص‌های اجتماعی در ارزیابی کیفیت زندگی و کمک به اقدامات مربوط به برنامه‌ریزی اجتماعی در جوامع آسیایی مانند هنگ‌کنگ است (چوآ و همکاران، ۲۰۱۰: ۵۳۵). «بیجی» (۲۰۱۱) در مقاله‌ای با عنوان «هیچگاه یک بحران خوب را از دست ندهید: حرکت به سوی توسعه پایدار اجتماعی»، استدلال می‌کند که توسعه پایدار باید به عنوان فرآیندی که فقط تمرکز آن بر توسعه اقتصادی نباشد، بلکه شامل توسعه اکولوژیکی و اجتماعی متعادل نیز باشد، دیده شود. یک جامعه به احساس اجتماع محلی و تعهد نیاز دارد. حضور سرمایه اجتماعی برای قابلیت زندگی یک جامعه بسیار مهم است. استدلال می‌شود که مقدار سرمایه اجتماعی ممکن است با گذشت زمان دچار نوسان شود. این بدان معنی است که در بلندمدت، جوامع آینده ممکن است از نظر جنبه اجتماعی بهتر از امروز باشند (اعتماد بیشتر، مشارکت بیشتر، نابرابری کمتر). موضوعات تحقیق ذکر شده شامل: «کیفیت زندگی، سرمایه اجتماعی و انسجام اجتماعی در یک چشم‌انداز طولی»، «جامعه مدنی و جنبه‌های حاکمیت پایداری»، «ادراکات، ارزش‌ها و نظرات عمومی با توجه به مسائل پایداری» و «انصاف و نابرابری در رابطه با سیاست پایداری، چه در سطح ملی و چه در سطح بین‌المللی» (بیجی، ۲۰۱۱: ۱۵۷). «پورتر» و همکاران (۲۰۱۴) در کتابی با عنوان شاخص پیشرفت اجتماعی سال ۲۰۱۴ بیان می‌دارند که در طول نیم‌قرن اخیر، رشد اقتصادی، صدها میلیون نفر را از فقر نجات داده است و زندگی بسیاری دیگر را نیز بهبود بخشیده است. رشد اقتصادی بدون پیشرفت اجتماعی منجر به نارضایتی و ناآرامی‌های اجتماعی می‌شود. شاخص پیشرفت اجتماعی قصد دارد با ایجاد یک کل‌نگری، این نیاز مبرم را برآورده کند و چارچوب اندازه‌گیری برای عملکرد ملی اجتماعی و محیطی فراهم کند که می‌تواند توسط رهبران دولت و جامعه مدنی و تجاری در سطح کشور به عنوان ابزاری برای محک زدن موفقیت، بهبود سیاست‌ها و اقدامات کاتالیزوری مورد استفاده قرار گیرد (پورتر و همکاران، ۲۰۱۴: ۱۱).

بخش عمده اسکان غیررسمی شهر همدان ناشی از مهاجرت‌های روستا شهری است. حاشیه‌نشینان از شهر و محله زندگی خود رضایت بالایی ندارند و از احساس تعلق شهروندی پایینی برخوردار هستند. بهبود زیرساخت‌های فیزیکی شهر یا محله،

مهم‌ترین اولویت آنان برای بهبود وضعیتشان محسوب می‌گردد (نقدی و صادقی، ۱۳۸۵: ۲۱۳).

تقریباً سه-چهارم حاشیه‌نشینان شهر همدان، مهاجران روستایی هستند که به خاطر عوامل رانش روستایی و دیدن زرق و برق شهری رو به سوی این مناطق آورده‌اند. بیگانه بودن مهاجران روستایی با اصول اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زندگی شهری پیامدهای گوناگون جمعیتی، رفتاری، اخلاقی و روانی دارد (افشاری آزاد و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۰-۱۹).

بنابر پژوهش «نقدی» (۱۳۹۲) بر روی محلات غیررسمی شهر همدان، چنین عنوان شده است که اعتیاد و فروش مواد مخدر یکی از مسائل و آسیب‌های اجتماعی وخیم و بحرانی محلات غیررسمی همدان است؛ به طوری که به زعم بیش از ۵۰٪ پاسخگویان، اعتیاد و فروش مواد مخدر در این مناطق زیاد است. هم‌چنین با مشاهده میدانی در این مناطق می‌توان از چهره برخی ساکنان این مناطق، به ویژه جوانان، آلودگی به اعتیاد را فهمید. در این مناطق همه می‌دانند که محل‌های توزیع و مصرف مواد مخدر کجاست و یا چه کسانی آن را توزیع می‌کنند. اکثر مادران و خواهران، دل‌نگران اعتیاد فرزندان و برادران خود هستند؛ هم‌چنین دعوا و درگیری جوانان و ولگردی و بزهکاری، یکی دیگر از جلوه‌های آسیب‌شناسی اجتماعی این مناطق است. به طوری که بیش از نیمی از پاسخگویان گفته‌اند که ولگردی در این مناطق زیاد است و حدود یک-چهارم هم معتقدند که دعوا و درگیری در این مناطق بسیار رخ می‌دهد؛ از این رو، ولگردی، خشونت و تنش‌گرایی جوانان از جلوه‌های بارز آسیب‌شناسی مناطق حاشیه‌نشین است. علاوه بر این‌ها، در مراتب بعدی در این مناطق، الکلیسم، فساد و فحشا، دزدی و سرقت نیز به زعم ساکنان وجود دارد (نقدی، ۱۳۹۲).

نقدی (۱۳۹۲) هم‌چنین بیان می‌دارد که حدود ۳۰٪ از جمعیت شهر در حال حاضر در محلاتی سکونت دارند که در قالب حاشیه تعریف می‌شوند و برخی از این محلات مانند دیزج، انبانی از مسائل اجتماعی از اعتیاد و خودکشی گرفته تا زنان کارگر جنسی را در خود جای داده است و براساس مطالعات محقق در بین جوانان شهر همدان بیشترین نسبت جرایم مربوط به جوانان نیز به محله خضر تعلق دارد که از محلات بزرگ حاشیه شهر همدان است. در تحقیق دیگری نیز ۳۰٪ محل وقوع جرایم زنان در منطقه حاشیه خضر بوده است. البته حاشیه‌های شهر همدان در مقام مقایسه وضعیت بهتری از جعفرآباد کرمانشاه، ملاشیه اهواز و شیرآباد زاهدان دارد و در وضعیت بدتری در مقایسه با حاشیه‌نشینان رشت و ساری قرار دارد. در تحقیق دیگری که نقدی و «صادقی» (۱۳۸۵) درباره وضعیت حاشیه‌نشینی و مسائل آن در شهر همدان انجام داده‌اند،

مسائل این نواحی را در سه دسته: ۱- مسائل اقتصادی، شامل مسکن، شغل، درآمد، بیکاری و سایر مسائل مربوطه، ۲- مسائل فرهنگی-اجتماعی، مشتمل بر انحرافات اجتماعی، عدم مشارکت و نداشتن روحیه شهروندی، متغیرهای فرهنگی، وندالیسم، فقر و...، ۳- مسائل کالبدی و زیرساختی ترسیم نموده‌اند. در این تحقیق مشکلات زنان و دختران حاشیه‌نشین، آسیب‌های اجتماعی خاص زنان، رفتارهای باروری زنان و رضایت و آرزوی زنان حاشیه نیز به عنوان بخشی از تحقیق مورد بررسی قرار گرفته است (نقدی و صادقی، ۱۳۸۵). در پژوهش دیگری از نقدی و صادقی (۱۳۸۶) که به سنجش رضایتمندی حاشیه‌نشینان شهر همدان پرداخته شده است، در نهایت، بهبود زیرساخت‌های اساسی و تهیه مسکن و سرپناه حداقلی و سپس برقراری نظم و امنیت را در قالب طرح‌های توانمندسازی ساکنین این محلات پیشنهاد می‌دهند (نقدی و صادقی، ۱۳۸۶).

۵. چارچوب نظری

۵-۱. توسعه اجتماعی و شاخص‌های آن

به‌طور کلی عوامل سازنده توسعه اجتماعی را در دو سطح می‌توان مورد بررسی قرار داد؛ ۱- در سطح کلان و پایه، «رفاه جسمی» مطرح است که عناصر آن عبارتند از: مسکن، غذا، پوشاک، سلامتی و بهداشت. ۲- در سطح خرد، «کیفیت زندگی» و «عدالت» مطرح است که عناصر آن‌ها در سه بُعد اجتماعی، خدمات و حکمروایی، قابل طرح است. عناصر سازنده این دو مفهوم در بُعد اجتماعی عبارتند از: زندگی اجتماعی و فرهنگی، همگنی و پیوستگی اجتماعی، یکپارچگی، تنوع، حس مکان، اجتماع محلی و مشارکت، عدالت و برابری اجتماعی، آسایش اجتماعی، امنیت اجتماعی، سرمایه اجتماعی و رفاه. عناصر سازنده این دو مفهوم در بُعد خدمات عبارتند از: دسترسی به کالا، خدمات و استخدام شغلی، آموزش، پرورش و درآمد برابر. سازنده این دو مفهوم در بُعد حکمروایی عبارتند از: دموکراسی، حکومت متعهد، سیستم‌هایی برای استفاده و به‌کارگیری شهروندان (حاجی رسولی و کومارا سوریار، ۲۰۱۶: ۳۲).

برای نزدیک به چند دهه، سازمان همکاری و توسعه اقتصادی، به توسعه مجموعه‌ای از شاخص‌های پایه با اولویت‌های توسعه بین‌المللی، اقدام نموده است که اهداف کلان آن شامل: از بین بردن فقر و گرسنگی شدید، دستیابی به آموزش ابتدایی همگانی، ترویج برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان، کاهش نرخ مرگ و میر کودکان، بهبود وضع سلامت مادران، مبارزه با ایدز، مالاریا و سایر بیماری‌ها، اطمینان از پایداری محیط زیست و گسترش مشارکت همگانی می‌باشد (سازمان همکاری و توسعه

اقتصادی ایالات متحده آمریکا، ۲۰۰۱). «کانتی ری» (۲۰۰۸) متغیرهای توسعه اجتماعی را شامل: امید به زندگی در بدو تولد، درصد باسواد بزرگسالان ۱۵ سال به بالا، نسبت ثبت‌نام خالص ترکیب دبستان، متوسطه و آموزش عالی، نرخ بقای نوزادان در هر ۱۰۰۰ تولد زنده، سرانه تأمین کالری روزانه، خطوط تلفن اصلی برای هر ۱۰۰۰ نفر، پزشک به ازای هر ۱۰۰۰۰ نفر و سرانه مصرف برق می‌داند (کانتی‌ری، ۲۰۰۸: ۱۷)؛ هم‌چنین «پورتر» و همکاران (۲۰۱۴) در راستای ارائه شاخص پیشرفت اجتماعی، از سه هدف پایه و زیرشاخص‌ها و متغیرهای این سه هدف، بهره برده‌اند (شکل ۱).

شکل ۱: اهداف و شاخص‌های پیشرفت اجتماعی (Porter et al., 2014: 28)

Fig. 1: Goals and indicators of social progress (Porter et al., 2014: 28).

با توجه به این‌که مسأله توسعه اجتماعی در پژوهش‌های مختلف با شاخص‌های متفاوتی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است و هم‌چنین غالباً از این مفهوم برای مقایسه شهرها و کشورهای مختلف استفاده شده است؛ بنابراین ضروری است پیش از مطالعه میدانی، شاخص‌های مورداستفاده با شرایط سکونتگاه‌های غیررسمی مطابقت داده شود؛ از این‌رو، اصلی‌ترین شاخص‌های توسعه اجتماعی که قابلیت پرسش از ساکنین را دارا هستند، از مطالعات پیشین استخراج شده است (جدول ۱). انتظار می‌رود شاخص‌های شناسایی شده، بتوانند به میزان قابل قبولی ابعاد کیفی توسعه اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی را آشکار سازند.

۶. معرفی نمونه‌های مطالعاتی

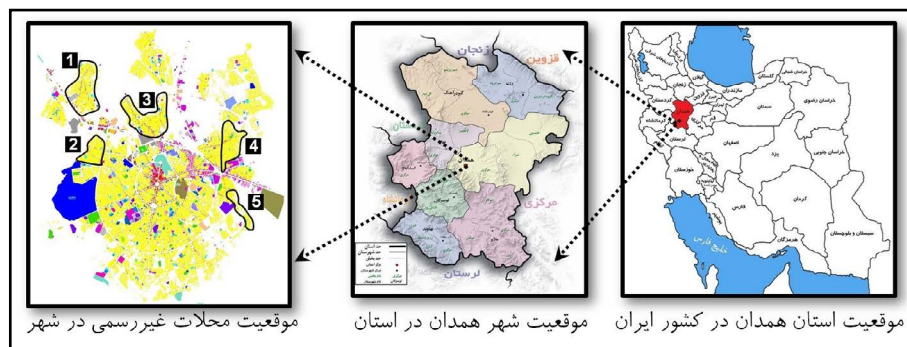
گسترش کالبدی شهرها معمولاً با بلعیده شدن نقاط روستایی اطراف شهر توسط بافت درحال توسعه همراه است. شهر همدان نیز همانند بسیاری از شهرهای دیگر از این امر مستثنا نبوده و در طی فرآیند گسترش کالبدی خود، روستاهای متعددی را دربر گرفته است. در جریان تهیه اولین طرح جامع و تفصیلی شهر در سال ۱۳۴۴ که توسط

جدول ۱: مستندسازی شاخص‌های تأثیرگذار بر توسعه اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Tab. 1: Indicators Affecting Social Development in informal settlements (Authors, 2020).

ابعاد	پورتو و همکاران، ۲۰۱۴	کانتی، ری، ۲۰۰۸	پوپویک و همکاران، ۲۰۱۸	ایزیدرگ و جبارین، ۲۰۱۷	ادم محمد و همکاران، ۲۰۱۹	گریمی و سرچی، ۲۰۱۵	بیجی، ۲۰۱۱	استیس، ۲۰۱۱
اجتماعی	امکانات آموزشی	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	امنیت	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
	ارتباطات اجتماعی			✓	✓			
	مشارکت سیاسی (اعتماد عمومی)	✓	✓	✓		✓	✓	✓
	وضعیت زنان			✓				✓
	مشارکت زنان			✓				
	هنجارهای مشترک	✓	✓	✓			✓	✓
	حق انتخاب							✓
	حس تعلق			✓				
اقتصادی	اشتغال و فرصت‌های شغلی	✓	✓				✓	
	تغذیه مناسب			✓		✓		
	درآمد و هزینه	✓	✓	✓		✓		✓
	عدالت اجتماعی			✓		✓	✓	
	شکاف طبقاتی			✓			✓	
	دانش و مهارت					✓		
	خدمات درمانی-بهداشتی	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
رفاهی	اوقات فراغت			✓				✓
	حمل و نقل عمومی							✓
	فناوری اطلاعات و ارتباطات							✓
	مسکن مطلوب			✓	✓	✓	✓	
	پاکیزگی و سلامت محیط			✓	✓	✓		
محیطی	ایمنی محیط	✓	✓					✓
	دسترسی به خدمات شهری	✓	✓			✓	✓	✓

مهندسان مشاور مرجان انجام گرفت، تقریباً هیچ‌یک از محلات و سکونتگاه‌های فقیرنشین موجود یا وجود نداشتند و یا این‌که تنها به‌عنوان نقاط روستایی خارج از شهر شناخته می‌شدند. پس از وقفه‌ای طولانی در روند تهیه طرح‌های توسعه شهری، در سال ۱۳۶۲ تهیه طرح جامع و تفصیلی شهر همدان به مهندسين مشاور موژدا واگذار گردید. در این طرح تمامی سکونتگاه‌های فقیرنشین موجود در محدوده قانونی شهر قرار گرفته و از نظر قانونی تثبیت گردیدند. لازم به ذکر است در این طرح محلات مذکور تحت عنوان «محلات حاشیه‌نشین» معرفی گردیده‌اند. با توجه به مشکلات پیش‌آمده در طرح جامع و تفصیلی سال ۶۴ در سال ۸۱ تجدیدنظر این طرح‌ها به مشاور طرح و تدوین واگذار گردید و نهایتاً در سال ۸۴ به تصویب رسید. در این طرح نیز محلات و سکونتگاه‌های مورد مطالعه در طرح توانمندسازی تحت عنوان «محلات حاشیه‌نشین» معرفی شدند. هم‌چنین در طرح جدید بخش اعظمی از اراضی پیشنهادی اطراف محلات فقیرنشین که به کاربری‌های مختلف مسکونی و... اختصاص داده شده بود، مورد تجدیدنظر قرار گرفته و بخش زیادی از این اراضی به اراضی حفاظت‌شده تبدیل شدند (مهندسين مشاور تدبير شهر، ۱۳۸۷: ۵۶).

وضعیت کنونی محلات فقیرنشین در همدان مشابه با سایر نقاط شهری کشور بوده است؛ به عبارت دیگر، روند مهاجرت‌های روستا-شهری به شدت کاسته شده، اما روند جابه‌جایی‌های جمعیتی در سطح شهر (در قالب مهاجرت افراد فقیر سایر محلات به محلات دارای اسکان نامتعارف و فقیرنشین) هنوز به قوت خود باقی است (مهندسين مشاور تدبير شهر، ۱۳۸۷: ۶۲). مطابق شکل ۲، اصلی‌ترین سکونتگاه‌های غیررسمی شهر همدان شامل: ۱- دیزج، ۲- منوچهری، ۳- حصار، ۴- خضر و ۵- مزدقینه می‌باشند (شکل ۲).

شکل ۲: موقعیت تقریبی پنج سکونتگاه غیررسمی شهر همدان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Fig. 2: Position of five informal settlements in the city of Hamedan (Authors, 2020).

۷. یافته‌های پژوهش

پس از استخراج اطلاعات از پرسشنامه‌ها و وارد کردن آن‌ها در نرم‌افزار SPSS اقدام به تشکیل ماتریس اولیه اطلاعات گردید. این ماتریس از ۱۵۰ ردیف (هر ردیف به ازای یک پرسشنامه) و ۲۴ ستون (هر ستون به ازای یک متغیر) تشکیل گردیده است. مطابق با انجام مدل به دست آمده، در نمونه مطالعاتی مقادیر عددی دو متغیر «هنجارهای مشترک» و «فناوری اطلاعات و ارتباطات» در جدول اشتراکات کمتر از ۰/۴ به دست آمد و در نتیجه، این متغیرها برای انجام تحلیل عاملی مناسب نبوده و از مجموعه متغیرها کنار گذاشته شدند، که این مورد قدرت تبیین‌کنندگی مدل و مقدار آماره KMO را افزایش می‌دهد. در نهایت و در اجرای بعدی تحلیل با ۲۲ متغیر انجام گرفته است. خروجی آزمون‌های اعتبارسنجی داده‌ها بیانگر مناسب بودن داده‌ها برای تحلیل است (جدول ۲).

جدول ۲: مقادیر آزمون‌های کایزر مییر اوکین و بارتلت در شناسایی توسعه اجتماعی سکونتگاه‌های غیررسمی همدان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Tab. 2: Data validation tests (Authors, 2020).

آزمون‌ها	مقدار به دست آمده	مقدار مجاز	
آلفای کرونباخ	۰/۸۴۰	> ۰/۷	
آزمون کفایت نمونه‌گیری کایزر مییر	۰/۷۶۱	> ۰/۷	
آزمون کرویت بارتلت	کای اسکوئر	۱۲۰۷/۸۸۴	-
	درجه آزادی	۱۴۳	-
	سطح معناداری	۰/۰۰۰	< ۰/۰۵

بعد از کنترل و مناسبت آزمون‌های آماری، که داده‌های خام را برای کاربست در تحلیل عاملی آزمایش و سنجش می‌نمایند، به محاسبه ماتریس مقدماتی پرداخته می‌شود. این ماتریس به روشنی مشخص می‌کند که برآیند تحلیل عاملی در کاهش و خلاصه‌سازی شاخص‌ها و سنج‌های توسعه اجتماعی به چند عامل نهایی منتهی شده است و مهم‌ترین آن‌ها که سهم هر یک از عوامل مربوطه در تبیین توسعه اجتماعی به چه میزان بوده است (جدول ۳).

در این مرحله و بعد از تعیین واریانس هر یک از عوامل تبیین‌کننده توسعه اجتماعی، ماتریس عاملی را دوران داده تا هر یک از شاخص‌های مربوطه بیشترین ارتباط را با عوامل پنج‌گانه به دست آورند و شرایط را برای نام‌گذاری و شناسایی عوامل، تسهیل نمایند (جدول ۴).

جدول ۳: مجموع واریانس تبیین‌شده عوامل موثر بر توسعه اجتماعی سکونتگاه‌های غیررسمی همدان (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Tab. 3: Total variance of factors affecting social development (Authors, 2020).

عوامل	مجموع ضرائب عاملی چرخش داده شده		
	مقدار ویژه	درصد از واریانس	درصد از واریانس تجمعی
۱	۲.۲۱	۱۴.۹۳	۱۴.۹۳
۲	۲.۰۸	۱۴.۰۸	۲۹.۰۱
۳	۱.۹۶	۱۳.۲۶	۴۲.۲۷
۴	۱.۵۹	۱۰.۷۷	۵۳.۰۴
۵	۱.۴۲	۹.۶۱	۶۲.۶۵

پس از نام‌گذاری عوامل، به منظور تعیین امتیاز هر محله به ازای هر عامل از رابطه زیر استفاده شده است:

$$\text{امتیاز هر محله به ازای هر عامل} = \frac{\text{مجموع (میانگین رضایتمندی ساکنین هر محله از هر متغیر) \times \text{بار عاملی متغیر}}{\text{تعداد متغیرها} \times \text{میانگین بارهای عاملی}}$$

در نهایت به منظور تعیین رابطه میان عوامل و میزان توسعه اجتماعی محلات، با استفاده از تحلیل رگرسیون چندمتغیره خطی (و با روش گام‌به‌گام)، ضریب پتا برای عوامل مشخص می‌شود. بر این اساس بیشترین ضریب پتا به ترتیب مربوط به عامل دوم (۰/۴۲۹)، اول (۰/۴۰۳)، سوم (۰/۳۲۷)، پنجم (۰/۲۱۹) و چهارم (۰/۱۳۳) است. در نهایت با ضرب «امتیاز هر محله به ازای هر عامل» در «ضریب پتای عامل»، امتیاز نهایی توسعه اجتماعی هر محله مشخص می‌شود (جدول ۵).

همان‌طور که در ستون آخر جدول ۴ مشخص شده است، امتیاز نهایی هر محله از مجموع عوامل توسعه اجتماعی، به دست آمده است که بر این اساس محله منوچهری برتری محسوسی نسبت به چهار محله دیگر دارد. علاوه بر این، برای هر محله یک یا دو عامل با نازل‌ترین وضعیت روبه‌رو هستند که در جدول ۴ با رنگ تیره مشخص شده‌اند؛ بر این اساس، اولویت نخست توسعه اجتماعی در تمامی محلات مربوط به عامل «توزیع خدمات» است. در وهله بعد اولویت توسعه اجتماعی

جدول ۴: ماتریس عاملی دوران یافته و بارهای عاملی متغیرها (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Tab. 4: Factor matrix of variables (Authors, 2020).

نام‌گذاری پیشنهادی عوامل	۱	۲	۳	۴	۵
تعاملات اجتماعی	مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه	۰/۶۸۲			
	مشارکت زنان	۰/۶۵۵			
	ارتباطات اجتماعی	۰/۶۰۷			
	پاکیزگی و سلامت محیط	۰/۵۲۶			
	اوقات فراغت	۰/۴۵۲			
توان اقتصادی	درآمد و هزینه	۰/۶۷۰			
	اشتغال و فرصت‌های شغلی	۰/۶۴۲			
	دانش و مهارت	۰/۶۲۲			
	امنیت	۰/۵۱۹			
	مسکن مطلوب	۰/۵۰۱			
	تغذیه مناسب	۰/۴۳۸			
	وضعیت زنان	۰/۴۲۵			
	حمل و نقل عمومی			۰/۶۵۹	
خدمات محلی	امکانات آموزشی		۰/۶۱۳		
	خدمات درمانی-بهداشتی		۰/۵۴۰		
	ایمنی محیط		۰/۴۳۳		
	حس تعلق			۰/۵۶۹	
حق شهروندی	مشارکت سیاسی			۰/۵۲۴	
	حق انتخاب			۰/۴۲۷	
	دسترسی به خدمات شهری				۰/۷۰۷
توزیع خدمات	عدالت اجتماعی				۰/۶۴۲
	شکاف طبقاتی				۰/۴۸۵

جدول ۵: وضعیت عوامل و امتیاز نهایی توسعه اجتماعی محلات غیررسمی همدان (نگارندگان، ۱۴۰۲).

Tab. 5: The status of neighborhoods by separate factors of social development (Authors, 2020).

مجلات	تعاملات اجتماعی	توان اقتصادی	خدمات محلی	توزیع خدمات	حق شهروندی	امتیاز نهایی
حصار	۰.۳۹	۰.۳۳	۰.۴۰	۰.۲۷	۰.۳۹	۱.۷۸
خضر	۰.۵۰	۰.۳۹	۰.۵۱	۰.۳۴	۰.۳۸	۲.۱۲
دیزج	۰.۳۴	۰.۲۷	۰.۴۲	۰.۲۱	۰.۳۱	۱.۵۷
مزدقینه	۰.۴۸	۰.۵۰	۰.۴۸	۰.۳۱	۰.۴۴	۲.۲۱
منوچهری	۰.۵۹	۰.۵۸	۰.۴۶	۰.۴۰	۰.۴۸	۲.۵۱

برای محلات حصار و دیزج مربوط به عامل «توان اقتصادی»، برای محلات خضر و مزدقینه مربوط به عامل «حق شهروندی» و برای محله منوچهری مربوط به عامل «خدمات محلی» است.

۸. نتیجه‌گیری

با وجود گذشت چندین دهه از سابقه برنامه‌ریزی در کشور که با هدف ارتقای کیفیت زندگی و سطح توسعه اجتماعی مردم صورت پذیرفته است، اما همچنان کمبودهایی در این حوزه، به‌ویژه برای اقشار ضعیف جامعه وجود دارد. در این میان سکونتگاه‌های غیررسمی را می‌توان نمونه بارزی از محیط‌های با سطح پایین توسعه اجتماعی قلمداد کرد که ساکنان آن‌ها با مشکلات و محدودیت‌های عدیده‌ای مواجه هستند؛ از همین رو، در راستای تحقق توسعه اجتماعی در این نواحی ضروری است، گام نخست اولویت‌های بهبود شرایط در آن‌ها مشخص شود؛ لذا در پژوهش حاضر، این مسأله با مطالعه بر روی پنج سکونتگاه غیررسمی در شهر همدان مورد بررسی قرار گرفته است.

در این پژوهش، پس از شناسایی و استخراج شاخص‌های اصلی توسعه اجتماعی از منابع معتبر، اقدام به تهیه پرسشنامه و توزیع آن در میان ساکنین محلات هدف شده است. پس از گردآوری اطلاعات، به کمک مدل تحلیل عاملی و رگرسیون چندمتغیره خطی، مهم‌ترین اولویت‌های ارتقاء کیفی توسعه اجتماعی در محلات مشخص شده است. مهم‌ترین نتایج حاصل از این پژوهش را می‌توان در موارد زیر خلاصه نمود.

- عامل «توزیع خدمات» اصلی‌ترین اولویت برای ارتقاء توسعه اجتماعی در سکونتگاه‌های غیررسمی همدان است. در این عامل سه متغیر کلیدی «عدالت اجتماعی»، «شکاف طبقاتی» و «دسترسی به خدمات شهری» وجود دارند که با توجه به تحلیل نظرات ساکنین این محلات جزو اولویت‌های اولیه به حساب می‌آیند.

- عامل «تعاملات اجتماعی» در سکونتگاه‌های غیررسمی نسبت به سایر عوامل توسعه اجتماعی از وضعیت بهتری برخوردار است. در حقیقت «مشارکت و فعالیت‌های داوطلبانه»، «ارتباطات اجتماعی»، «مشارکت زنان»، «اوقات فراغت» و «پاکیزگی و سلامت محیط» اگرچه تا شرایط مطلوب فاصله زیادی دارند، اما در اولویت قرار ندارند. در ادامه، اصلی‌ترین راهبردهای دارای اولویت جهت ارتقاء کیفی توسعه اجتماعی هر یک از محلات غیررسمی شهر همدان در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶: اصلی‌ترین راهبردهای ارتقاء کیفی توسعه اجتماعی در محلات غیررسمی همدان (نگارندگان، ۱۴۰۲).
Tab. 6: Strategies for promotion of social development in informal settlements in Hamedan (Authors, 2020).

راهبردها	حصار	خضر	دیزج	مزدقینه	منوچهری
ایجاد توازن و عدالت در توزیع خدمات و زیرساخت‌ها در سطح شهر همدان	●	●	●	●	●
سوق دادن کاربری‌های خدماتی و عمومی به سمت محلات غیررسمی	●	●	●	●	●
افزایش دانش و مهارت ساکنین و بسترسازی فرصت‌های شغلی	●	●	●		
ارتقای امنیت محیط به‌ویژه برای زنان و کودکان	●	●	●		
افزایش سرزندگی محله و حس تعلق ساکنین نسبت به آن		●		●	
ارتقاء دسترسی‌ها و حمل و نقل عمومی					●
توجه به نیازهای ضروری ساکنین به‌ویژه در خصوص مسکن و تغذیه	●		●		

سپاسگزاری

از داوران ناشناس نشریه که با پیشنهادهای سازنده خود بر کیفیت مقاله افزودند، سپاسگزاریم.

مشارکت درصدی نویسندگان

مشارکت هر دو نویسنده در نگارش مقاله برابر (۵۰٪) بوده است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر، نبود تعارض منافع و عدم حمایت مالی از هیچ مرکز دولتی و غیردولتی را اعلام می‌دارند.

کتابنامه

- افشاری آزاد، سمیه؛ عثمانی، آرش؛ پیری، سعید؛ و خسروبیگی، بهمن، (۱۳۹۴). «ادراک ساکنان در سکونتگاه‌های غیر رسمی و ارزیابی شاخص‌های کمی و کیفی آن (نمونه موردی: حصار امام شهر همدان)». نشریه آمایش محیط، ۳۷: ۳۶-۹.
- ایراندوست، کیومرث، (۱۳۸۸). سکونتگاه‌های غیررسمی و اسطوره حاشیه‌نشینی. انتشارات شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری، تهران.
- برنامه اسکان بشر سازمان ملل متحد، (۱۴۰۰). چالش زاغه‌ها: گزارش جهانی سکونتگاه‌های بشر سال ۲۰۰۳، همشهری، تهران.
- کوثری، مسعود، (۱۳۸۷). «تأثیر نسبی فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی در توسعه اجتماعی». نشریه نامه پژوهش فرهنگی، ۱: ۱۳۹-۱۷۰.

- لقمان، مونا؛ سعیده زرآبادی، زهراسادات؛ و بهزادفر، مصطفی، (۱۳۹۷). «سنجش و مقایسه سرمایه اجتماعی در گونه‌های متفاوت محلات شهری». نشریه پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۱۳: ۶۱-۸۹
- مهندسین مشاور تدبیر شهر، (۱۳۸۷). مطالعات امکان‌سنجی بهسازی شهرنگر و توانمندسازی اجتماعی شهر همدان. گزارش مرحله اول و دوم، شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران
- موسویان، سیده عطیه؛ ذاکر حقیقی، کیانوش؛ و نقدی، اسدالله، (۱۳۹۸). «بررسی تطبیقی نقش حس دلبستگی به مکان در ارتقای تاب‌آوری اجتماعی». نشریه پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۱۵: ۳۷-۶۶
- نقدی، اسدالله؛ صادقی، رسول، (۱۳۸۵). «حاشیه‌نشینی چالشی فراروی توسعه پایدار شهری (با تأکید بر شهر همدان)». نشریه رفاه اجتماعی، ۵ (۲۵): ۲۳۴-۲۱۳
- هادی‌زاده بزاز، مریم، (۱۳۸۴). حاشیه‌نشینی و راهکارهای ساماندهی آن در جهان. انتشارات آذر برزین، شهرداری مشهد

- Adam Mohamed, A., Omar Mohammed, M. & Nizam Bin Barom, M., (2019). "Towards the Definition and Analysis of Social Component of Sustainable Development". *Asian Social Science*, 9 (4): 318-326, <https://doi.org/10.18488/journal.1.2019.94.318.326>

- Adam Mohamed, A., Omar Mohammed, M. & Nizam Bin Barom, M., (2020). "A Critical Analysis of Social Development: Features, Definitions, Dimensions and Frameworks". *Asian Social Science*, 16 (1): 14-21, <https://doi.org/10.5539/ass.v16n1p14>

- Afshari Azad, S., Osmani, A., Piri, S. & Khosrowbeigi, B., (2017) "Residents' perception in informal settlements and assessing its quality and quantity indexes (case study: Imam Khomeini Hesar residential, Hamedan city)". *Journal of Environmental Based Territorial Planning*, 37 (10). <https://sanad.iau.ir/en/Article/988249> (In Persian).

- Bijl, R., (2011). "Never Waste a Good Crisis: Towards Social Sustainable Development". *Social Indicator Research*, 102: 157-168, <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9736-y>

- Carneiro, G., (2010). "A Human and Social Development Perspective on Maritime Policies". *WMU Journal of Maritime Affairs*, 9(2): 169-190, <https://doi.org/10.1007/BF03195173>

- Chua, H., K. W. Wong, A., T. L. & Shek, D., (2010). "Social Development in Hong Kong: Development Issues Identified by So-cial Development Index (SDI)". *Social Indicator Research*, 95: 535-551. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9525-7>
- Cuthill, M., (2010). "Strengthening the 'Social' in Sustainable Development: Developing a Conceptual Framework for Social Sustainability in a Rapid Urban Growth Region in Australia". *Sustainable Development*, 18: 362-373, <https://doi.org/10.1002/sd.397>
- Eizenberg, E. & Jabareen, Y., (2017). "Social Sustainability: A New Conceptual Framework". *Sustainability*, 9: 68: 1-16, <https://doi.org/10.3390/su9010068>
- Estes, R., (2001). *Social Welfare and Social Development: Partners or Competitors*. University of Pennsylvania
- Hadizadeh Bezas, M., (2004). *Marginalization and its organizing solutions in the world*. Azar Barzin Publications, Mashhad Municipality (In Persian).
- Haji Rasouli, A. & Kumarasuriyar, A., (2016). "The Social Dimention of Sustainability: Towards Some Definitions and Analysis". *Journal of Social Science for Policy Implications*, 4 (2): 23-34, <https://doi.org/10.15640/jsspi.v4n2a3>
- Irandoost, K., (2008). *Informal settlements and the myth of marginalization*. Urban Processing and Planning Com-pany Publications, Tehran. (In Persian).
- Kanti Ray, A., (2008). "Measurement of social development: an international Comparison". *Social Indicator Research*, 86: 1-46, <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9097-3>
- Kowsari, M., (2007). "Relative Influence of New Communicative and Informative Technologies, on Development of Society". *Journal of Culture-Communication Studies*, 9(1): 139-170. DOR: 20.1001.1.20088760.1387.9.1.5.5 (In Persian).
- Loghman, M., Zarabdi, Z. S. S. & behzadfar, M., (2019). "Measurement and comparison of social capital in different types of urban neighborhoods (case study: Soltan Mir Ahmad and Fin of Kashan)". *Two Quarterly Journal of*

Contemporary Socio-logical Research, 7(13): 61-89. <https://doi.org/10.22084/csr.2019.14664.1384> (In Persian).

- Mousavian, S. A., Zakerhaghighi, K. & Naghdi, A., (2020). “The comparative survey of place attachment to improve social resilience (Cases study: Aghajani-Beyg, Motekhassesin and Hesar-e-Imam in Hamedan city)”. *Two Quarterly Journal of Contemporary Sociological Research*, 8(15): 37-66. <https://doi.org/10.22084/csr.2019.15171.1413> (In Persian).

- Naghdi, A. & Sadeghi, R., (2006). “Informal Settlement an Obstacle Against Urban Sustainable Development (Case Study of Hamedan Informal Settlements)”. *refahj*. 5(20): 213-234. URL: <http://refahj.uswr.ac.ir/article-1-2012-fa.html> (In Persian).

- OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) (2001). “Road map towards the implementation of the United Nations Millennium Declaration”. *Report of the Secretary-General*, United Nations. http://unstats.un.org/unsd/mi/mi_goals.asp

- Popovic, T., Barbosa-Póvoa, A., Kraslawski, A. & Carvalho, A., (2018). “Quantitative indicators for social sustainability as-sessment of supply chains”. *Journal of Cleaner Production*, 180: 2-51, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.01.142>

- Porter, M., Stern, S. & Green, M., (2014). *Social progress index 2014*. Washington, DC: Social Progress Imperative

- Qerimi, Q. & Sergi, B., (2015). “Development and social development in the global context”. *Int. J. Business and Globalisation*, 14 (4): 383-407, <https://doi.org/10.1504/IJBG.2015.069682>

- Tadbir Shahr consulting engineers, (2008). *Feasibility studies of social empowerment of Hamedan city*. first and second phase report, specialized mother company for civil engineering and urban improvement of Iran. (In Persian).

- United Nations Human Settlements Program, (2021). *The Challenge of Slums: Global Human Settlements Report 2003*. Hamshahri, Tehran. (In Persian).